

ontwikkeling (om die naturalistische kenmerken te noemen). Daums superioriteitsgevoelens waren niet gebaseerd op biologische verschillen, maar op onderscheid in ontwikkeling. Zelf had hij zich die ontwikkeling op eigen kracht verworven: waarom konden 'inlanders' dat dan ook niet?

In het licht van die sociale herkomst zie ik ook de tegenstelling tussen Daum en de latere ethicus P. Brooshoofd, die Termorshuizen helder weergeeft. Brooshoofd was een notariszoon, die als zovelen uit de liberale bourgeoisie in later jaren zich tot het socialisme zou bekeren; Daum het buitenechtelijk kind uit de arbeidersklasse, die ook al eerder in Nederland niets van het socialisme had willen weten. Hun politieke meningsverschillen waren niet alleen een kwestie van aanleg en temperament, zoals de schrijver meent. Daarin verschilden ze overigens niet eens zoveel: beiden waren harde werkers, hartstochtelijk betrokken bij mensen, bij hun werk, de krant, Indië.

Uiteraard zijn deze klasseverschillen niet allesbepalende factoren. Niet alle liberalen werden socialisten; niet allen, die zich opwerkten in deze jaren zouden zich tegen het socialisme of een op de Indonesiër gericht beleid verklaren. Die verschillende achtergrond speelde echter zeker mede een rol. Men kan deze ook herkennen in de tegenstelling tussen ethici en hun tegenstanders in een latere periode. Topambtenaren uit het goeude Nederlandse milieu konden het zich veroorloven de Indonesiër op te heffen; hun tegenstanders vreesden vaak bedreiging van de eigen sociale positie of meenden als 'ouderwetse' liberalen, dat Indonesiërs net als hen moesten doen en zichzelf hadden te ontwikkelen. Het is evenwel opvallend, dat de auteur de sociale herkomst van zijn hoofdpersoon weinig in zijn beschouwingen betreft, temeer daar Daum over die jaren zelf altijd het stilzwijgen heeft bewaard. Dat alleen al moet toch in het post-Freud-tijdperk tot nadenken stemmen. Maar zoals vaker: kritische kanttekeningen laten zich het best plaatsen bij een goed boek, want vooral die categorie prikkelt tot discussie.

E. Locher-Scholten

R. M. van Daalen, *Klaagbrieven en gemeentelijk ingrijpen. Amsterdam 1865-1920* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam, Publikatiereeks Sociologisch Instituut; Amsterdam: Sociologisch Instituut Universiteit van Amsterdam, 1987, ix + 208 blz., f21,50, ISBN 90 70473 13 5).

In ambtelijke dossiers zijn talloze brieven bewaard gebleven waarin burgers zich met allerlei problemen tot de gemeente hebben gericht. Het proefschrift van mevrouw Van Daalen — sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam — is gebaseerd op een niet duidelijk gespecificeerd aantal van zulke brieven uit de jaren 1865-1920, gericht aan Amsterdamse gemeentelijke instanties. Centraal staan de vragen 'Welke kwesties zagen zij [de klagers, 't H.] als een gemeentelijke verantwoordelijkheid en hoe verdedigden zij hun aanspraken op gemeentelijke, vaak onpersoonlijke hulp?' (43). Bij de beantwoording let zij vooral op thema's die in het sociologisch onderzoek een belangrijke plaats innemen, te weten het streven naar ruimtelijke en sociale distantie en het scherper worden van de scheiding tussen openbare en intieme aspecten van het leven.

Veel klaagbrieven waren afkomstig van mensen uit de middenklasse die veranderingen in de stedelijke samenleving ervoeren als een bedreiging van hun sociale status. Industrialisatie en bevolkingsgroei waren er de oorzaken van dat de mensen aan nieuwe situaties moesten wennen en dat problemen die al langer bestonden duidelijker merkbaar werden. Er waren nogal wat

mensen die een brief aan de gemeente schreven als zij in de tram niet correct waren behandeld door het personeel of als ze vonden dat de riolering niet deugde of als zij zich beledigd of bedreigd voelden. De gemeente moest bescherming bieden, bijvoorbeeld tegen het hinderlijke gedrag van lager geplaatsten of om het privédoel van de klagers te beschermen. De anderen moesten zich conformeren aan de normen van de briefschrijvers, die zichzelf opwierpen als de verdedigers van het algemeen belang. Zij verlangden in het algemeen niet, dat de gemeente nieuwe taken op zich nam, maar dat de vanouds bestaande overheidsbemoediging zou worden uitgebreid of verbeterd. Het toenemend overheidsingrijpen in de onderzochte periode was dus niet eenzijdig van bovenaf opgelegd, bijvoorbeeld onder invloed van het groeiend aantal professionele krachten, maar er werd ook nadrukkelijk door burgers om gevraagd.

De schrijfster heeft een interessant onderzoek verricht en het materiaal over het algemeen scherpzinnig en inventief geanalyseerd. Waarschijnlijk komen de vragen die bij mij zijn gerezen gedeeltelijk voort uit het feit dat sommige historici altijd meer willen weten. Andere vragen hebben te maken met methodische aspecten van het vak. Ik vat samen. Om de kernvragen van haar onderzoek te beantwoorden heeft zij de hoofdlijnen van de economische en sociale geschiedenis van Amsterdam geschetst. Parafaserend en met behulp van citaten geeft zij aan, hoe de briefschrijvers op de veranderingen in de tweede helft van de eeuw hebben gereageerd. Naar mijn smaak zou het op zijn plaats zijn geweest de representativiteit van het materiaal grondiger te bespreken dan zij heeft gedaan. Haar conclusies zouden aan waarde hebben gewonnen wanneer we te weten waren gekomen of de klagers het topje van een ijsberg zichtbaar maakten. Dat zou bijvoorbeeld nader onderzocht kunnen worden aan de hand van discussies in ingezonden brieven over onderwerpen die toen volop in de publieke belangstelling stonden. Omdat zij ook niet aangeeft hoe vaak bepaalde thema's in het materiaal voorkomen kan, de — laat ik maar zeggen— 'interne' representativiteit evenmin worden beoordeeld. Ik twijfel er geen moment aan of de schrijfster is geheel betrouwbaar als zij meldt dat iets vaak of zeer vaak in de brieven voorkomt. Maar het had geen kwaad gekund hier en daar zulke informatie met wat percentages te preciseren.

De ben benieuwd of verder onderzoek zal aantonen dat klagers elders in het land met vergelijkbare problemen bij de gemeente aanklopten. Uit *deze* brieven kan inderdaad worden afgeleid dat er in Amsterdam burgers waren die er de een of andere mening op nahielden. Maar hoe zat het in andere steden? Daar waren in het algemeen de omstandigheden anders. Wanneer de analyse van klachten die daar werden geuit, tot vergelijkbare conclusies zou leiden, kunnen de antwoorden die in dit boek worden gegeven algemener geldigheid krijgen.

P. D. 't Hart

C. Malandrino, *Scienza e socialismo. Anton Pannekoek (1873-1960)* (Milaan: Franco Angeli, 1987, 316 biz., Lit. 30.000).

Italië kent, anders dan Nederland, een sterke marxistische historiografische stroming, die in de afgelopen jaren weliswaar zelfkritischer is geworden, maar geenszins is uitgepubliceerd. Het is daarom niet zo verwonderlijk als het op het eerste gezicht lijkt, dat de eerste grondige levensbeschrijving van de Nederlandse marxist Anton Pannekoek niet door een landgenoot is geschreven, maar door een Italiaans historicus en politicoloog.

Pannekoek leerde aan het einde van de vorige eeuw niet alleen het werk van Marx kennen, maar